

MILOSEVITS PÉTER

ŠOLJAN ÉS ESTERHÁZY

A termelési regény negatívja és inverziója, illetve dekonstrukciója és paródiája

1.

1.1. A horvát, illetve a magyar próza kiemelkedő képviselői a XX. század második felében, tehát mindketten egykori szocialista országból származnak (Šoljan nyíltabb, Esterházy zártabb típusúból), s mindketten még „egykor”, a szocializmus idején fejtették ki írói működésük egy jelentős – sőt Šoljan a java – részét.

1.2. Kezdetől fogva szemben úsztak az árral, oly erővel és látványosan, hogy ellenáramlatot indítottak: mindketten kulcsfigurák, fellépésükkel fordulat következik be nemzetük irodalmában, s alkotásaik világirodalmi értékük lévén nemzetközi ismertségre tettek szert.

Elvetették a szocialista korszak hivatalos ideológiáját és esztétikáját, döntő szerepet játszottak az uralkodó kurzus magas szintű művészi meghaladásában, de nem tartoztak a szervezett ellenzék, a kommunista rendszer politikailag aktív ellenfelei közé, nem lettek száműzöttek vagy emigránsok, mint Szolzsenyicin, Konrád vagy Kundera.

1.3. Nem tartoznak ugyanahhoz a generációhoz (Šoljan: 1932-1993, Esterházy: 1950), de éppen ezért lettek pályatársak irodalomtörténetileg: azokban az években léptek fel, amikor hazájukban már tovagördültek a nyílt totalitarizmus hullámai, s az irodalomban megszűnt a szocialista realizmus egyeduralma. (Magyarországon ez később következett be, mint a titói Jugoszláviában.)

1.4. Ekkor mindketten írtak egy-egy regényt, amelyben a szocializmus világgával és a szocialista realizmussal polemizálnak és számolnak le: Šoljan *A kikötő* (1974. *Luka*), Esterházy a *Termelési-regény* (1979) című alkotásával.

Šoljannak ez a második regénye, két évtizedes írói tevékenység után írta mint a farmer-nadrágos próza¹ egyik legmarkánsabb képviselője (akár világviszonylatban is), Esterházynak viszont – két novelláskötet után – ez az első regénye; ő már a farmernadrágos próza egyik legjelentősebb továbbfejlesztője lesz.

A két mű akkor született, amikor még nem lehetett tudni, hogy a kommunista rendszer aránylag rövid időn belül össze fog omlani, ami a recepciótörténet szempontjából igen érdekes: az 1990-es évek perspektívájából (újra)olvasva e regényeket meglepő jóslatszerű jelleg tárul elénk, amely annak idején nem volt ennyire szembeötlő.

¹ Vö. Aleksandar Flaker: *A horvát farmernadrágos próza*. Helikon, 1979/4. 468.

2.

2.1. A szocialista realizmus elleni polémiajukban Šoljan és Esterházy az irányzat jellegzetes műfaját fogják célgömbjükbe: a termelési regényt mint a szocializmus specifikus vívmányát.

A termelési regény témája az iparosítás és az államosítás, a nagy állami vállalkozások és építkezések sikereinek dicsőítése, a szocializmus építésének magasztalása. A konkrét történeteknek átvitt értelme is van: a termelési regény egyszerre beszél a hőerőmű és a fényes jövő építéséről. Stílus optimista és patetikus.

2.2. A *kikötő* ezzel szemben egy nagy építkezés kudarcáról, a nagy állami vállalkozás keretében épülő adriai kikötő munkálatainak félbemaradásáról szól. Šoljan a szocialista építés sikertelenségének regényét írta meg, a kikötő és a fényes jövő építésének bukását, a termelési regény negatívját és inverzióját, negatív képét annak a világnak, amelyről az igazi termelési regények szólnak. A tagadás teljes körű, a műben minden megsemmisül, a bukás valamennyi szinten lejátszódik: a régi világ szétesik, az új nem tud megszületni, az egyének tönkremennek. Már a farmernadrág sem kelti a menekülés lehetőségének illúzióját, a „rövid kirándulás” és a „sziget” ábrándját². A *kikötő* főhőse romhalmazon marad, maga is romokban (maga alatt).

A *Termelési-regény* első részében Esterházy egy állami vállalat belső életét írja le, a szocializmus és a fényes jövő építését (tervezését). A kép azonban abszurd, groteszk és komikus, a stílus szatirikus és parodisztikus.

2.3. Šoljan negatívot készít, Esterházy paródiát ír. Šoljan elveti egy műfaj belső tartalmát és szellemiségét, de anélkül, hogy szétzilálná a műfaj technikáját és stílusát. Esterházy dekonstruálja és parodizálja a műfaj technikáját és stílusát, s ebből hozza létre a műfaj belső tartalmának és szellemének szatírját.

2.4. Ennek során, meglepő módon, Esterházy erőteljesebben támaszkodik a farmernadrágos próza elemeire, mint Šoljan. A *kikötő*ben a farmernadrágos nézőpont csak egy a sok közül, a *Termelési-regény*ben a farmernadrágos szellem áthatja az egész struktúrát³: a regény első részében főleg a szöveget létrehozó szellemi háttér, a második részben magát a szöveget is.

3.

3.1. Mind a két regényben találunk szimbolikus, metaforikus vagy parabolisztikus elemeket.

Ilyen maga a tematikus alap is, főleg Šoljannál: a nagy építkezés kudarca, a termelési regény

² Šoljan korábbi műveinek címei.

³ Tehát (talán) mégis szerepet játszik a korkülönbség: regényeik megjelenésekor Šoljan negyvenkét éves, Esterházy huszonkilenc.

inverziója, s hasonló szerepe van Esterházynál annak, hogy a regény első részének főhőse (szerintem) mérnök⁴.

Šoljannál költői és esszéisztikus megfogalmazások találhatóak, főleg a regény elején. Nekik köszönhetően egy általánosabb jelentésréteg is keletkezik: az építkezés bukása a szocializmus csődjét jelképezi, de a szöveg – harmadik szinten – az ember álmai szertefoszlásának óhatatlanságát is sugallja.

3.2. A szimbolizálás már a címekben elkezdődik. Šoljan regényének kikötője a főhős életkikötője lett volna, de zátonnyá változott. Esterházy regényének címe irodalmi szakkifejezés, de éppen ettől szimbolikus: egy korszakot idéz fel, szellemével és stílusával együtt.

A könyvnek alcíme is van, amely szintén irodalmi szakkifejezés, de eltorzított formában szerepel: „kissregény”, ami felfogható angol-magyar (6:3-as) szójátéknak: az első hat betűből az első hármat angolul értelmezve „csókregényt” kapunk, ami kiejtve „kiszregénynek” hangzik, amit valaki⁵ egy felolvasás alkalmával KISZ-regénynek hallott⁶.

A könyv címkompozíciójában kétszer szerepel a „regény” szó, ami feltűnő célzás arra, hogy a műben – a mű által – irodalmi kérdés is felvetül⁷.

3.3. Mindkét regény felütéssel, feltűnően rövid, aforisztikus és metaforikus tartalmú mondatokkal kezdődik: *A kikötő* kezdőmondata – „Kezdetben talán álom volt.”⁸ – a Biblia első szavaira utal („Kezdetben teremté...”), a Termelési-regény kezdőmondata – „Nem találunk szavakat.” – János evangéliumának első mondatát idézi fel („Kezdetben vala az Ige...”)⁹.

4.

4.1. Šoljan regényében a narrátor az egyes szám harmadik személyű semleges stílust használja, kivéve néhány helyet a mű elején, például a második bekezdésben („mondom”) és a negyedikben: „Én semmiképp sem tudom: nem vagyok jövőmondó, sem történész,

⁴ A második rész főhőse meg író, a „lékek mérnöke” (Sztálin szakkifejezése).

⁵ Blazsetin István.

⁶ KISZ – Kommunista Ifjúsági Szövetség. (Az idő érlelő hatása által növekedő hasznú lábjegyzet.)

⁷ Hasonló esettel találkozunk másfél évszázaddal korábban Jovan Sterija Popović szerb írónak a szentimentális áltörténelmi kalandregényt parodizáló művében, amely a „Regénytelen regény” (1832. *Roman bez romana*) címet viseli, s ilyesmit látunk Milorad Pavić *Kazár szótár*-ában (1984), melynek alcíme „Száz ezer szavas lexikonregény”, vagyis a könyv azt állítja magáról, hogy szótár, hogy lexikon és hogy regény.

⁸ Poór Zsigmond ford.

⁹ Vagy nem idézi fel konkrétan, de mindenképpen aforisztikus, szállóige stílusú mondásként hangzik, miközben hétköznapi nyelvi idióma. (Mitől lett mégis az? A pozíciótól. A csirkeudvarban totyogó galamb sem a béke szimbóluma. Hogy az legyen, oda kell rakni valahova.)

s annál a bizonyos jelenetnél nem is voltam ott.”¹⁰ A regény egészéhez képest ez figyelmetlenségnek hat, mint véletlen maradvány egy korábbi fogalmazványból, amely még a farmernadrágos próza jegyében fogant, az egyes szám első személyű narrátor stílusában. Ez a beszédmód az elbeszélő szövegében aztán elhal, csak az egyik szereplő (Vikica) dialógus-szövege képviseli a farmernadrágos stílust. Az narrátor letisztult, tömör stílusú irodalmi nyelvet használ.

Esterházy regénye ezzel szemben nyelvteremtő nyelvteremtő, a magyar szépirodalmi írás egyik fordulópontja, melytől kezdve megváltozik a nyelvhez és stílushoz való viszony.¹¹

4.2. A *kikötő* modern, de alapvetően realista regény, az elbeszélés többé-kevésbé lineáris mederben folyik, néhány visszatekintéssel és mellékággal.

A *Termelési-regény* szerkezete összetett és bonyolult, szellemesen kigondolt és aprólékos gondtal kidolgozott konstrukció, az általam „trükkregénynek” elnevezett modell egyik legjelentősebb világirodalmi reprezentánsa¹².

4.3. A *Termelési-regény* két részből áll: az első a szatirikus termelési regény, a második az első rész írásának idejéről szóló (ön)életrajzi regény. Az első rész a klasszikus regény paródiája (technikában is: lásd a tartalmi összefoglalást közlő fejezetcímeket), a második rész jegyzetekből (össze)álló regény, melynek részei (fejezetei) a tudományos művekben használt jegyzetapparátusként kapcsolódnak az első rész szövegének megjelölt helyeihez. A regény – mint később a *Kazár szótár* – többféleképpen olvasható (el): folyamatosan („velem ne szórakozzanak”), vagy a nyilak és hivatkozások szerint ugrálva¹³ (ezt segíti a könyv első kiadásában a két darab – és kétféle színű – könyvjelzőpertli), de el lehet olvasni az első részt a második nélkül, a másodikikat az első nélkül, ez utóbbit akár tetszőleges sorrendben és a teljesség igénye nélkül, illetve bármikor vissza lehet térni és szemezgetni belőle.

4.4. A *Termelési-regény* második részében megtaláljuk a farmernadrágos próza stiláris jellemzőit. Ám ennek a prózatípusnak a hagyományos – Flaker által leírt – modellje nem tendált az összetettebb struktúrák felé.¹⁴

A műfaj horvát klasszikusa, Antun Šoljan, amikor a farmernadrág szorítani kezdte, egyszerűen levetette, és hagyományos nadrágot húzott. Esterházy Péter sohasem

¹⁰ Poór Zsigmond ford.

¹¹ Vö. Az új nyelvi magatartás irodalmának kialakulása című fejezetet Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945-1991* (Budapest, 1994), és A „beszélő” nyelv világteremtése című fejezetet Kulcsár Szabó Ernő Esterházy Péter (Pozsony, 1996) című könyveiben.

¹² A fogalom részletesebb kifejtését lásd Milosevits Péter: *A szerb irodalom története*. Budapest, 1998. 495-521. Itt csak két megjegyzés: 1. Dátumok: Bulgakov: *A Mester és Margarita* (1940), Kiš: *Fövenyóra* (1972), Esterházy: *Termelési-regény* (1979), Eco: *A rózsza neve* (1980), Pavić: *Kazár szótár* (1984). 2. A trükkregény kedvenc terepe a műfajparódia, vö. Cervantes: *Don Quijote* (lovagregényparódia), Sterne: *Tristram Shandy* (az életrajzi realista regény korai paródiája), J. S. Popović: *Regénytelen regény* (a szentimentális áltörténelmi kalandregény paródiája), Esterházy: *Termelési-regény* (a termelési regény paródiája).

¹³ Az internetes link és hiperszöveg előfutára.

¹⁴ Kivétel Ivan Slamnig *Bátorságunk jobbik fele* (1972) című alkotása, amely – természetesen – trükkregény.

képviselte a műfaj ortodox, tiszta válfaját, de szellemi energiáit és stiláris elemeit beépítette a posztmodern trükkregény bonyolult szerkezetébe, melyet egy történelmileg elbúcsúztatott műfaj, a termelési regény dekonstrukciója és paródiája köntösében teremtett meg pályáján először¹⁵.

Jelképértékű, hogy Esterházy a *Termelési-regény* második részének mottóját Salingeről veszi, akit Flaker a farmernadrágos próza megteremtőjének nevez.¹⁶

Mindnyájan Salinger köpenyéből bújtunk ki? Aztán fejünkbe nyomva Borges kalapját megyünk... (de ez már nem az itt összehasonlított két íróra vonatkozik, bár olyanokra, akik más irányból és más módon könnyen idekeveredhetnek, amit menetközben olykor meg is tettek).

¹⁵ Aztán hű maradt hozzá, de minden alkalommal újrateremtette. A *Termelési-regény* szerkezetével leginkább a *Harmonia caelestis* (2000) áll rokonságban (amely egyébként is ama regény folytatásának tekinthető), s Bojtár Endrének a *Harmonia caelestis*-ről írott és szerkesztőkollégái által széljegyzetelt tanulmányában (és a kommentárookban) többször is előfordul a „trükk” kifejezés. 2000, 2001/IV. 56-64. vö. 58. és 59.

¹⁶ „E próza modelljét Salinger teremtette meg az amerikai irodalomban közvetlenül a második világháború után...” Aleksandar Flaker: *A horvát farmernadrágos próza*. Helikon, 1979/4. 468.